

UOT 81

R.B.Muradlı
ADPU Cəlilabad filialı
muradliruqeyya319@gmail.com

SÖZ, ONUN TƏK VƏ ÇOXMƏNALILIĞI ƏSASINDA LİNGVİSTİK TƏHLİL

DOI: 10.30546/170899876.72.2.2024.005

Açar sözlər: söz, leksik məna, qrammatik məna, həqiqi məna, məcazi məna, təkmənalılıq, çoxmənalılıq

Məqalədə söz və onun tək və çoxmənalılığı əsasında aparılan lingvistik təhlil haqqında məlumat verilmişdir. Söz olmasa, dildə digər vahidlər yarana bilməz. Belə ki, onun əsasında digər vahidlər olan söz birləşmələri, cümlələr yaranır. Şagirdlərə sözün mahiyyətini nəzəri və praktik cəhətlərin uzlaşdırılması yolu ilə öyrətmək lazımdır. Nümunələr əsasında ona bütün dövrlərdə necə yüksək qiymət verilməsinin göz önündə canlandırılmasına diqqət edilir.

Məqalədə sözün leksik, qrammatik, həqiqi və məcazi mənaları izahlarla və öyrədilmə yolları ilə qeyd olunmuşdur. Azərbaycan dilində işlənən hər bir sözdə bu mənalardan bu və ya digəri olduğu üçün leksik təhlil zamanı nəzərə alınır. Elm, texnika gündən-günə inkişaf edir və yeni metodlar, üsullar yaranır. Hal-hazırda bu metod, üsullardan istifadə edərək mövzuların öyrədilməsinə diqqət yetirilməlidir, çünki inkişaf paralel olmalıdır.

Sözlərin tək və çoxmənalılığının öyrədilməsi də vacib məsələlərdəndir. Şagirdlər təhlil apararkən onları bir-birindən ayırmağı bacarmalıdır ki, səhvlərə yol verməsinlər. Sözlərin tək və çoxmənalılığı müqayisələr əsasında öyrədilməlidir, çünki bu üsulla onların həm özünəməxsus xüsusiyyətlərini, həm də fərqlərini göstərmək mümkün olur. Sözlər əsasında yaranan bu cəhətlər metodikanın öyrəndiyi məsələlərdəndir.

Р.Б.Мурадлы

СЛОВО, ЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ НА ОСНОВЕ ЕГО ОДНОЗНАЧНОСТИ И МНОГОЗНАЧНОСТИ

Ключевые слова: слово, лексическое значение, грамматическое значение, прямое значение, переносное значение, однозначность, многозначность

В статье представлена информация о лингвистическом анализе, проводимом на основе однозначности и многозначности слова. Без слова в языке не могут возникнуть другие единицы. Так на его основе образуются словосочетания, предложения с другими единицами. Необходимо учить

обучающихся сущности слова путем сочетания теоретического и практического аспектов. На основе примеров делается акцент на том, как высоко ценить его во все времена, чтобы оживить его на глазах.

В статье отмечены лексические, грамматические, прямые и переносные значения слова с объяснениями и способами обучения. Поскольку каждое слово, употребляемое в азербайджанском языке, имеет то или иное из этих значений, оно учитывается при лексическом анализе. Наука, техника день ото дня развиваются и появляются новые методы, приемы. В настоящее время этот метод требует внимания к обучению, испытуемых с использованием методов, поскольку развитие должно быть параллельным.

Обучение однозначности и многозначности слов также является одним из важных вопросов. Студенты должны уметь отличать их друг от друга при проведении анализа, чтобы они не допускали ошибок. Однозначность и многозначность слов следует учить на основе сравнений, так как с помощью этого метода становится возможным показать как их отличительные черты, так и различия. Эти аспекты, возникающие на основе слов, являются одним из вопросов, изучаемых методологией.

R.B.Muradli

THE WORD, LINGUISTIC ANALYSIS BASED ON ITS UNIVALE AND POLYVALUE

Keywords: *word, lexical meaning, grammatical meaning, true meaning, figurative meaning, singular, ambiguous*

The article provides information on the linguistic analysis carried out on the basis of the word and its singular and polysemy. Without the word, other units cannot be formed in the language. So, on its basis, word combinations, sentences with other units are formed. It is necessary to teach students the essence of the word through the reconciliation of theoretical and practical aspects. On the basis of examples, attention is paid to the fact that at all times he was portrayed in the eyes of how high he was valued.

The lexical, grammatical, real and figurative meanings of the word are mentioned in the article with explanations and ways of teaching. Since each word used in the Azerbaijani language has one or another of these meanings, it is taken into account during lexical analysis. Science, technology are developing day by day and new methods and techniques are emerging. Currently, attention should be paid to teaching topics using this method, techniques, since development should be parallel.

Teaching the singularity and ambiguity of words is also one of the important issues. Students should be able to distinguish them from each other when conducting analysis so that they do not make mistakes. The singularity and polysemy of words should be taught on the basis of comparisons, since with this method it becomes possible to show both their specific features and differences.

These aspects, formed on the basis of words, are among the issues studied by the methodology.

İnsanlar arasında başlıca ünsiyyət vasitəsi olan dil sözlərdən ibarətdir. Buna görə də sözsüz dilin varlığını təsəvvür etmək mümkün deyildir. Bütün bunlara görə də söz yalnız leksikanın yox, ümumiyyətlə dilin başlıca vahidi sayıldığını ilk olaraq şagirdlərin diqqətinə çatdırılır.

Sözə həmişə yüksək qiymət verildiyinə nəzər yetirilməlidir. Bildirilir ki, onun məzmun və əhəmiyyəti barədə geniş bəhs olunmuşdur. Klaster çəkib, orta dairəyə söz yazıb şagirdlərdən eşitdikləri atalar sözlərinə necə münasibət bildirilməsi göstərilir.

Söz bir olsa, zərbi kərən sındırar.

Söz var sağaldır, söz var xəstə salar.

Söz quşdur, buraxsan tuta bilməzsən.

Sözünü sən at, yiyəsi götürər və s.

Onların cavabları dinləndikdən sonra klassiklərimizin də sözün məzmun və mahiyyətini açmaq üçün fikirlər bildirdiyi qeyd olunmalıdır.

Sözün də su kimi lətafəti var.

Hər sözü az demək daha xoş olar (N.Gəncəvi).

Söz vardır, kəsdirər başı

Söz var kəsər savaşı,

Söz var ağulu aşı,

Bal ilə edər yağ bir söz (Ş.İ.Xətai).

Xəlpə ağzın sirrini hərdən qılır, izhari söz

Bu nə sirdir kim olur hər ləhzə yoxdan var söz (M.Füzüli).

Belə nümunələr işlətməklə ədəbiyyata inteqrasiya edib şagirdlərin diqqətini dərəcə daha yaxşı yönəltmək olar. Söz haqqında məlumatlara hərtərəfli yiyələndikdən sonra onun leksik və qrammatik mənalarının izahına başlanılır.

Sözlərin birbaşa ifadə etdiyi mənaya onun leksik (lüğəvi) mənası deyilir. “Lüğəvi mənə sözün ilk və başlıca mənasıdır. Buna görə də hər bir sözün lüğəvi mənası əsas və həlledicidir” [1, s.278]. Lüğəvi mənə sözün fərdi xüsusiyyətidir, əşya ilə, hərəkət ilə, hadisə ilə birbaşa əlaqələndiyini şagirdlər bilməlidirlər. Bütün əsas nitq hissələrinə aid olan sözlərin leksik mənası olur. Məsələn odun – yandırmaq üçün kəsilmiş ağac parçası, iki – üçdən bir vahid kiçik, birdən bir vahid böyük olan ədədi ifadə etmək üçün rəqəm və s.

Sözlərin leksik mənası izahlı lüğətlərdə əks olunur.

“Sözün leksik mənasını müxtəlif yollarla izah etmək olar:

1. Həmin sözə yaxın mənalı söz (sinonim) seçməklə:

Özül - təməl - bünövrə

2. Əşyanın, hərəkətin əlamətlərini izah etməklə:

Sarıköynək – sarı rəngli kiçik çöl quşu

3. Düzəltmə və mürəkkəb sözün hissələrinin mənasını açmaqla:

Sövdəgər: sövdə - ticarət, gər - sənət - peşə mənası yaradan şəkilçi

4. Sözə əks mənalı (antonim) sözü seçməklə:

Gözəl - çirkin [6, s.45-46].

Qrammatik məna isə leksik mənanın ayrı-ayrı kateqoriyalar üzrə (hal, mənsubiyyət, kəmiyyət və s. ümumiləşdirir və burada mücərrədləşmə də olur. Qrammatik məna sözlərin qrammatik quruluşla əlaqədar ifadə etdikləri ümumiləşmiş mənaya deyilir. Qrammatik cəhətdən sözə yanaşsaq, hər bir sözün qrammatik mənasını görmək mümkündür. Şagirdlərin diqqətini dəftərlərində sözünə yönəldirik. Bu sözdə dəftər sözü leksik məna daşıyır. İsim və sözün konkret, ümumi olması, həmçinin ona əlavə edilən cəm, mənsubiyyət, yerlik hal şəkilçiləri isə qrammatik mənasıdır. Yaxud da dəryaz sözünün ot çalmaq üçün uzunsaplı dişsiz orağa oxşayan alət olması onun leksik mənası, isim olması, adlıq halda işlənməsi isə qrammatik məna hesab olunur. Şagirdlərin nəzərinə çatdırırıq ki, qrammatik məna dedikdə, sözün hansı nitq hissəsinə aid olması, aid olduğu nitq hissəsinin hansı xüsusiyyətlərini daşması, cümlədə vəzifəsi nəzərdə tutulur. Məsələn, *düşüncə* mücərrəd isimdir. Nə? sualına cavab verir, adlıq halda olduğu üçün quruluşca sadədir, cümlədə mübtədə, tamamlıq və xəbər vəzifəsində ola bilər. Dildə olan bütün sözlərin qrammatik mənası olması fikri ilə yanaşı, şagirdlərin nəzərinə çatdırmaq lazımdır ki, bəzi sözlərin yalnız qrammatik mənası olur. Belə sözlər köməkçi nitq hissələrinə aiddir. Məsələn, amma, lakin, lap, ən və s.

İzahdan sonra onlara tapşırıq veririk. Ana, alim, qapı, ilə, amma, qələm, və, ancaq, kitab, vərəq kimi sözləri verərək, onlardan hansının leksik, hansının qrammatik mənada olduğunu müəyyənləşdirmək tapşırılır. Onlar tapşırıq vərəqələrinin üzərində iş apararkən, müəllim nəzarət edir, tədqiqat apardıqdan sonra müzakirə ilə mövzunun öyrənilməsinə önəm veririk. Yaradıcı tətbiqetmə mərhələsində kitabda olan hər hansı bir mətni götürüb, dəftəri 2 yerə ayıraraq bir sütuna leksik mənanı, digər sütuna qrammatik mənanı yazdırmaq olar.

Sözün həqiqi və məcazi mənasını da tədris etmək müəllimin öhdəliyində olan mövzulardandır. “Sözün həqiqi və məcazi mənasının tədrisinə başlayarkən ilk öncə həqiqi mənadan başlamaq lazımdır, çünki hər bir sözün ilkin mənasına həqiqi məna deyilir” [3, s.175]. Məsələn, qızıl – sarı rəngli qiymətli metal. Həqiqi məna əşya və hərəkətlə birbaşa bağlı olur. Sözlər tarixi inkişaf prosesində bəzən həqiqi mənadan başqa məna da ifadə edə bilər. Bununla da məcazi mənalı söz yaranır. Məsələn,

Bu gün ölkəmizə qızıl payız gəldi

Səndən həmişə qızıl sözlər eşidirəm.

Bu cümlələri lövhədə qeyd edirik. Birinci cümlədə qızıl sarı rəng mənasında, ikinci cümlədə isə qiymətli mənasında işlənmişdir. Bəzən də insanlara məxsus əlamət cansızlara aid edilir. Məsələn, *günəş gizləndi, təbiət oyandı* kimi nümunələri göz önündə canlandırır diqqəti yönəldirik. Həqiqi və məcazi mənanı öyrədərkən iki məsələyə diqqət etmək lazımdır.

“a) Məcəzi mənanı tapa bilmək, sözün həqiqi və məcazi mənalarını fərqləndirmək;

b) Sözün məcazi mənası, onun emosional məzmununu mətn daxilində müəyyənləşdirmək [2, s.166].

Sözlərin həqiqi və məcazi mənalarının mənimsədilməsi çoxmənalılığın öyrənilməsində mühüm rol oynayır.

“Sözlərin müəyyən qismi ancaq bir mənaya, əsas hissəsi bir neçə mənaya malikdir. Bu cəhətdən 2 qrupa ayrılır: təkmənalı və çoxmənalı sözlər” [4, s.12]. İlk öncə sözlərin təkmənalılığını öyrədib, daha sonra çoxmənalılığı izah etmək lazımdır. Təkmənalılıq sözlərin ancaq bir mənə ifadə etməsinə deyilir. Məsələn, mən, sən, iki, üç, yeddi və s. kimi sözlər ancaq bir mənə ifadə etdiyi üçün təkmənalıdır. Belə sözləri leksik təhlil etdikdə, şagird belə hesab edir ki, bu sözlər dildə ancaq bir mənanı ifadə edə bilər. Belə sözlərin təkmənalı olduğunu qeyd etməklə şagirdlərin diqqətini dilimizdə çox mənanı ifadə edən sözlərin olduğuna yönəldirik. Bədən üzvlərinə aid olan sözləri götürərək lövhəni iki yerə ayırırıq. Birinci sütunda onların həqiqi mənasında olan cümlələri, məsələn, *Onun qolu əzilmişdi. Ayağı ilə qapını bərk vurdu*. Digər sütuna isə məcazi mənada olan ifadələr yazırıq. Məsələn, *çayın qolu, yolun ayağı* və s. Belə nümunələri qeyd edərək şagirdlərin diqqətini hər iki sütuna yönəldib Venn diaqramı əsasında müqayisə etdiririk. Buradan belə bir nəticə çıxır ki, insanın təfəkkürü inkişaf etdikcə, özünü öz bədənini tanıdıqca çayda, yolda, şəkəfdə bənzər əlamətləri görüb yeni ifadə vasitəsi tapa bilmədikdə eyni söz başqa bir əşyanın da adını bildirərək çoxmənalılığı yaratmışdır. “Sözün iki və daha artıq mənə ifadə etməsinə çoxmənalılıq deyilir [5, s.112]. Çoxmənalı sözlərin necə yaranması, şagirdə daha yaxşı aydın olması üçün diqqəti başqa bir məsələyə yönəldirik.

“Mövcud bir söz yaranarkən əvvəl çoxmənalı olmuş, çoxmənalılıq müəyyən tarixi proses nəticəsində sonradan əmələ gəlmişdir. Sözlərin çoxmənalılığı dilin daxili inkişafı nəticəsində sonradan əmələ gəlmişdir [1, s.330]. Sözlərin çoxmənalılıq ifadə etməsi əsasən onun məcazi mənaya keçməsi ilə əlaqədardır. Belə ki, söz məcazi mənada işləyərkən onun əsas mənasından özünəməxsus mənə çalarlığı yaranır. Müəllim qeyd edir ki, hər bir söz məcazilik əsasında dəfələrlə başqa-başqa mənalarda işləyə bildikcə onun mənaları artır, sonda çoxmənalı söz olur. Söz çoxmənalı olarkən əsas mənə sabit qalır və buna görə də hər bir çoxmənalı sözdə bir mənə onun

əsas, digər mənalar isə əlavə mənalar kimi götürülür. Məsələn, insanın başı əsas məna, gölün başı, küçənin başı və s. əlavə ifadə etdiyi mənalarlardır. Dildə olan bütün sözlərdə çoxmənalılıq eyni dərəcədə özünü göstərmir. Yəni bəzilərinde iki, bəzilərinde isə daha çox məna özünü göstərir. Məsələn, ayaq sözü ilə yol sözünü götürsək, ayaq sözü yol sözündən daha çox məna ifadə edir. Daha yaxşı başa düşsünlər deyə Klaster üsulundan istifadə edirik. Şagirdlərin nəzərinə çatdırırıq ki, sözlərin çoxmənalılığı bir sıra xüsusiyyətləri meydana çıxarır. Onlara izahlar əsasında nəzər yetiririk.

1. Sözün sonradan ifadə etdiyi məcazi məna sonradan inkişaf edərək öz həqiqi mənasından uzaqlaşaraq yeni müstəqil mənalı sözə çevrilir. Məsələn, *köçmək*, *düzmək* sözündən törəmiş *köç* və *düz* isim və sifət tamamilə müstəqil məna ifadə edir.

2. Çoxmənalılıq mürəkkəb sözlərin yaranmasında mühüm rola malikdir. Məsələn, *ördəkburun* sözü heyvan adıdır. Onun ağzı ördəyin burnuna bənzədildiyi üçün bu ad verilmişdir. Yaxud da istiqanlı çox səmimi, yoldaş üçün *ürəyi yanan insan* deyirlər və s.

3. Çoxmənalı sözlərin məcazi mənaları sabit söz birləşməsinə yaranan əsas baza hesab olunur. Məsələn, *qurban olmaq*, *ürəyi qopmaq* və s.

Dilimizdə olan bütün əsas nitq hissələrində çoxmənalılığa rast gəlinir. Nümunə çəkməklə daha yaxşı öyrənməyə şərait yaradırıq.

Əllərini təmiz yumalısan.

O hadisədə onun da əli vardır.

Elə şans birdə ələ düşməz.

Bu ev hal-hazırda sənə əlindədir?

İlk dəfə idi ki, kiməsə əl açdım.

Mən bu işə də əl qatdım.

Bu nümunələrdə birinci cümlə həqiqi, digər cümlələr məcazi mənədadır. *Əl* isminin çoxmənalılığı yaranmışdır.

Məşənin mənzərəsi gözəldir.

Gözəl fikirlər insana yol göstərir.

Həyatdakı hər şey gözəldir.

Bu nümunələrdə *gözəl* sifətindən çoxmənalılıq yaranmışdır. Birinci cümlə əsas, digər cümlələr onun əsasında yaranan əlavə cümlələrdir.

Boşqab yerə düşdü.

Nənə yola düşdü.

Tarlada işlər asanlıqla yoluna düşdü.

Maşın işə düşdü.

Qonşumuz mənim gözümdən düşdü.

Müharibədə düşmən əsgərləri əsir düşdü.

Bu nümunələrdə isə düşdü feili əsasında çoxmənalılıq yaranmışdır. Şagirdlərə bildiririk ki, bütün əsas nitq hissələrində çoxmənalılıq olsa da, daha çox isimlər, feillər və sifətlərdə üstünlük təşkil edir.

Müəllim nümunələr qeyd etdikdən sonra şagirdlərdən də misallar tələb edə bilər.

Çoxmənalılıq təşkil edən sözlər eyni nitq hissəsinə aid olmalıdır. Məsələn, *maşın – qabyuyan maşın, tikiş maşını* və s.

Şagirdlərin bir məsələni də diqqətlərinə çatdırırıq ki, çoxmənalı sözlərdə bağlılıq zəruri şərtədir. Bu bağlılıq olmadıqda həmin sözlər çoxmənalılıq yox, omonimlik xüsusiyyətini daşıyır.

ƏDƏBİYYAT

1. *Qurbanov A.* Müasir Azərbaycan ədəbi dili. Bakı, 1985, 464 s.
2. *Məmmədova A.* Azərbaycan dili və onun tədrisi metodikası üzrə mühazirə mətnləri. Bakı, 2019, 154 s.
3. *Baliyev H.B., Baliyev A.H.* Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı, 2014, 384 s.
4. *Həsənov H.Ə.* Azərbaycan dilinin semasiologiyası. Bakı, 1978, 216 s.
5. *Sadiq Ş., Nəcəfov E., Əsədov A.* Azərbaycan dili. Bakı: Hədəf nəşrləri, 2015, 136 s.
6. *Verdiyeva Z., Ağayeva F., Adilov M.* Azərbaycan dilinin semasiologiyası. Bakı, 1979, 246 s.

Redaksiyaya daxil olub 16.05.2024